

UDC: 343.535 (043.3)(575.1)
ORCID: 0000-0001-5701-0785

ҒАРБДА ТЎЛОВГА ҚОБИЛИЯТСИЗЛИК (БАНКРОТЛИК) ҲУҚУҚИ РИВОЖЛАНИШИ ВА АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАР ШАКЛЛАНИШИ

Худайбергенов Бехзод Бахтиёрович,
Тошкент давлат юридик университети докторанти,
юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD),
e-mail: xudaybergenovbexzod@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада Қадимги Римда, ўрта асрларда Италия, Франция, Германия ва Англияда тўловга қобилиятсизликни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган қоидаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши таҳлил қилинган. Шунингдек, рим ҳуқуқида қарздорнинг кредиторлар талабларини бажариш тартиби, ундирув қарздорнинг шахси ва мол-мулкига қаратилиши, қарздорга бериладиган имтиёзлар ва қайси ҳолатларда қарздор жавобгарликдан озод қилиниши ёритиб берилган. Бундан ташқари, ўрта асрларда Италия, Франция, Германия ва Англияда савдо билан боғлиқ тўловга қобилиятсизлик – банкротликнинг шаклланиши, норматив-ҳуқуқий базанинг яратилиши, давлатлар қонунчилигидаги бир-биридан фарқ қилувчи хусусиятлар ва ўхшаш жиҳатлар ўрганилган. Ушбу давлатларда банкротлик жараёнида қўлланиладиган турли таомилларнинг мазмунини очиқ беришга ҳаракат қилинган, қайси қоидалар ҳозирги кунда ҳам кенг қўлланилаётганлиги ва бу нормаларнинг Ўзбекистон қонунчилигига қандай қилиб кириб келганлиги ҳамда ҳозирда улар қандай номланиши ва қўлланилиши таҳлил қилинган. Айнан ушбу давлатларда қабул қилинган қонун ҳужжатлари асосида тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқининг турли йўналишлари ва тенденциялари белгиланган. Шунингдек, тарихда мавжуд бўлган, ижтимоий фойдали қоида ва нормаларни амалдаги қонун ҳужжатларига ўзгартириш орқали тиклаш масалалари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: тўловга қобилиятсизлик, банкротлик, кредитор, қарздор, *manus injectio, cessio bonorum*, пул мажбуриятлари, *Actio Pauliana*.

РАЗВИТИЕ ПРАВА НЕПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ (БАНКРОТСТВА) И ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПОВ НА ЗАПАДЕ

Худайбергенов Бехзод Бахтиёрович,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
докторант Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируются возникновение и развитие норм, направленных на правовое регулирование несостоятельности в Древнем Риме, Италии, Франции, Германии и Англии в Средние века. Также разъясняется существовавшие в римском праве порядок выполнения требований кредиторов должника, удержание которых ориентировано на личность и имущество должника, привилегии, предоставленные должнику, и в каких случаях возможно освобождение должника от ответственности. Кроме того, изучалась невозможность оплаты торговли в Италии, Франции, Германии и формирование банкротства в Англии, создание норматив-

но-правовой базы, особенности, отличающиеся друг от друга в законодательстве государств, и их аналогичные аспекты, существовавшие в Средние века. Была предпринята попытка раскрыть содержание различных инструментов, используемых в этих государствах, были проанализированы правила, которые все еще широко используются на сегодняшний день, какие из этих норм вошли в законодательство Узбекистана, как они называются и применяются. Именно на основе законодательства, принятого в перечисленных государствах, установлены различные направления и тенденции в праве неплатежеспособности. В статье также освещены вопросы восстановления существовавшего ранее в истории и утратившего свою силу, но остающегося общественно полезным, путем внесения изменений в действующее законодательство.

Ключевые слова: неплатежеспособность, банкротство, кредитор, дебитор, manus injectio, cessio bonorum, денежные обязательства, Actio Pauliana

THE DEVELOPMENT OF INSOLVENCY (BANKRUPTCY) LAW AND FORMATION OF BASIC PRINCIPLES IN THE WEST

Hudaybergenov Behzod Bakhtiyorovich,

Doctoral student of Tashkent State University of Law,

Doctor of Philosophy in Law (PhD)

Abstract. This article analyzes the emergence and development of norms aimed at the legal regulation of insolvency in Ancient Rome, Italy, France, Germany and England in the Middle Ages. Roman law also explains the procedure for fulfilling the claims of the debtor's creditors, the retention of which is focused on the debtor's personality and property, the privileges granted to the debtor, and in which cases the debtor is released from liability. In addition, in the Middle Ages, the impossibility of paying for trade in Italy, France, Germany and England was studied – the formation of a bankrupt, the creation of a regulatory framework, features that differ from each other in the legislation of states and their similar aspects. An attempt was made to reveal the content of various tools used in the process in these states, it was analyzed which rules are still widely used today, and how these norms have entered into the legislation of Uzbekistan, and how they are now called and applied. It is on the basis of the legislation adopted in these states that various directions and trends in the law of insolvency are established. It also covered the issues of restoring the existing in history and lost its force, but socially useful, by changing the rules and norms in the current legislation.

Keywords: insolvency, bankruptcy, creditor, debtor, manus injectio, cessio bonorum, monetary obligations, Actio Pauliana

Кириш

Банкротлик билан боғлиқ муносабатлар ўзининг мураккаблиги ва турли ҳуқуқ соҳаларининг ўзаро кесишиши билан ажралиб туради. Бунда кредиторлар манфаатлари тўқнашади, уни ҳал қилишнинг энг самарали усул ва воситалари ҳуқуқий нормалар билан белгиланади. Ўзбекистонда амалда қўлланилаётган банкротлик қонун ҳужжатларининг туб моҳиятини англашда ушбу соҳанинг муҳим принципларини аниқлаш ва моҳиятини англаш муҳим аҳамият касб этади. *Зеро, ҳар қандай*

ҳуқуқ соҳаси муайян принципларга таянади ва уларга риоя қилган ҳолда ҳуқуқ нормалари ишлаб чиқилади. Бугунги кунда миллий ҳуқуқий адабиётларда банкротлик ҳуқуқининг принципларига бағишланган таҳлиллар етарли эмаслигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Чунки бу соҳада кўплаб қонун ҳужжатлари ишлаб чиқиляётган бўлса-да, тармоқнинг муҳим тамойиллари эътибордан четда қолаётганлиги мавзунинг ниҳоятда долзарблигини кўрсатади.

Банкротлик соҳасидаги турли қонун ҳужжатларини тартибга келтириш, улар-

нинг концептуал йўналишини белгилашга хизмат қиладиган принципларни аниқлаш ва тизимлаштириш тадқиқотимизнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Мавзу долзарблигини ҳуқуқшунос олим Луис Е.Л.нинг фикрларидан ҳам кўриш мумкин: “Рим ҳуқуқидаги *fallitus ergo fraudator* (тўловга қобилиятсиз – фирибгар) қондаси узоқ даврдан бери қўлланилмоқда”. Бироқ тўловга қобилиятсизлик ҳақидаги қонунлар қанчалик шафқатсиз бўлмасин, қарздор “айбсиз” ёки “тасодифий” бўлган вазиятларда унга енгилликлар берилган [1, 223-230-б.]. Масалан, Қадимги Римда “ҳалол” қарздор кредиторлар олдидаги қарзни тўлаши ва натижада қўлланиладиган жазолардан озод қилиниши мумкин эди.

Тўловга қобилиятсизлик (банкротлик) ҳуқуқининг пайдо бўлиши ҳақида икки хил ёндашув илгари сурилади. Айрим олимлар талабларни қарздорнинг етарлича бўлмаган мол-мулки ҳисобидан қондириш тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқини вужудга келтирганини таъкидлашса [2, 13-20-б.], бошқалар бу нормаларнинг нотўғри квалификация қилиниши фикрини илгари суради [3, 7-б.].

Иккинчи фикрга кўшилиш мантиқан тўғри бўлади. Биринчи позиция тарафдорлари рим ҳуқуқидаги ундирувчилар ҳуқуқлари ва манфаатлари тўқнашувини ҳал қилиш масаласини тартибга солувчи нормаларни инобатга олмаганлар ва қарздор мол-мулки етарли бўлмаган шароитда мавжуд барча кредиторлар талабларини қаноатлантиришга йўналтирилган тартиб ва таомил тўғрисида тасаввур қилиб кўришмаган.

Материал ва методлар

Тадқиқотнинг асосий мазмуни банкротлик ҳуқуқида фундаментал аҳамият касб этувчи принципларни таҳлил қилиш ва уларнинг яратилиш босқичларини ўрганишдан иборат. Соҳадаги муаммоларни ўрганиш баробарида банкротлик

ҳуқуқининг принципларини белгилаш бевосита пандемия даврида ўз исботини топди. Хусусан, Президент Шавкат Мирзиёев карантин даврида кўпгина ташкилотлар тўлов қобилиятини йўқотиб, банкротлик ёқасига келиб қолиши мумкинлиги, корхонага санация қўлланилса, унинг солиқ ва бошқа тўловлардан қарздорлиги карантин тугаганидан кейин ундирилиши мумкинлигини таъкидлади [4, 1-б.].

Демак, пандемия даврида, яъни фавкулдда ҳолатларда пайдо бўлган қарздорликни ундиришга нисбатан алоҳида тартиблар белгиланади, қарздорга нисбатан кўпроқ имтиёзлар бериш, қарзни тўлаш муддатларини кечиктириш зарурати пайдо бўлади.

Мавзунинг батафсил мазмунини очиб беришга судлар томонидан қабул қилинаётган сўнгги банкротлик тўғрисидаги суд ҳужжатлари имкон беради. Аксарият суд ҳужжатларида кредиторлар манфаатларига путур етказилмоқда, кредиторлик қарзлари лозим даражада ундирилмасдан, қарздор фуқаролик муомаласидан чиқиб кетмоқда, катта суммадаги қарздорликлар соддалаштирилган тартибда кўрилиб, бекор бўлмоқда. Мисол учун, 2021 йил 13 сентябрь куни Иштихон туманлараро иқтисодий судининг 4-1402-2101/909-сон ишида жами 77.750.991,37 сўм қарздорлик ундирилмасдан қолиб кетган ва бундан, албатта, кредитор зарар кўрган [5].

Банкротлик ҳуқуқида кредиторлар талабларини қаноатлантириш масаласи асоси мақсад сифатида белгиланса-да, амалда бунинг ижроси сезилмаяпти.

Қўлланилган методлар сифатида тарихий-қиёсий таҳлил методига алоҳида аҳамият қаратилади. Жумладан, банкротлик ҳуқуқининг ҳар бир принципи тегишли тарихий шароитларда пайдо бўлган ва унинг замирида муайян тарихий-ҳуқуқий асослар ётади. Банкротлик ҳуқуқининг

муҳим принциплари бевосита Ғарбда вужудга келганлиги боис Европа давлатлари қонунчилиги тарихига урғу берилади.

Тадқиқот натижалари

Илмий хулоса ва таклифлар банкротлик соҳасида юридик фан, юридик таълим, қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштиришга хизмат қилади. Айниқса, ҳар бир ҳуқуқий

манбани ишлаб чиқиш таклиф қилинаётган принципларга таяниш заруратини келтириб чиқаради.

Тадқиқот объектини тавсифловчи асосий кўрсаткични Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги томонидан тақдим қилинган куйидаги жадвал орқали ҳам кўришимиз мумкин:

Иқтисодий судлар томонидан банкрот деб топилган корхоналар тўғрисида маълумот (2021 йил тўққиз ойлик давр учун)					
Т/Р	Худуд номи	Жами	Фаолияти тикланган корхоналар сони	Тугатилиб давлат реестридан чиқарилган корхоналар сони	Тугатиш жараёнида бўлган корхоналар сони
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	280		77	203
2.	Андижон вилояти	357	2	117	238
3.	Бухоро вилояти	338	18	185	135
4.	Жиззах вилояти	403	2	212	189
5.	Қашқадарё вилояти	402	2	132	268
6.	Навоий вилояти	99	1	48	50
7.	Наманган вилояти	214		10	204
8.	Самарқанд вилояти	627	1	180	446
9.	Сурхондарё вилояти	923	3	580	340
10.	Сирдарё вилояти	444		156	288
11.	Тошкент вилояти	507	1	104	402
12.	Фарғона вилояти	479	4	247	228
13.	Хоразм вилояти	215	3	41	171
14.	Тошкент шаҳри	116		6	110
Жами		5404	37	2095	3272

Юқоридаги рақамлар шундан гувоҳлик берадики, аксарият ҳолатлар корхоналар тугатилиб, кредиторлар талаблари қаноатлантирилмасдан қолиб кетмоқда. Кредиторлар талаблари корхоналар фаолияти тикланганда тўлиқ қондирилиши мумкин, лекин бундай корхоналарнинг улуши ниҳоятда паст.

Олиб борилган илмий изланишнинг самарадорлиги ва ҳаққонийлиги таҳлили амалдаги *Ўзбекистон Республикаси "Банкротлик тўғрисида"ги қонуни* ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, шунингдек, банкротлик ҳуқуқи учун муҳим бурилиш бўлишига хизмат қилган *Ҳаракатлар стратегиясини* алоҳида таъкидлаш

ўринли. Чунки ушбу ҳуқуқий ҳужжатлар асосида махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилина бошланди. Концепцияга кўра, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, худудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва худудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим омиллари сифатида белгиланди. Ҳаракатлар стратегиясига асосан, банкротлик соҳасида кўп-

лаб қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритишга эришилди.

Тадқиқот натижалари таҳлили

Тўловга қобилиятсизлик муносабатларини тартибга солишга доир ислоҳотлар Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг «Бизнес юритиш» йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида», «Банкротлик таомилларини янада соддалаштириш ва суд бошқарувчилари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари билан чамбарчас боғлиқ.

Тўловга қобилиятсизлик – қарздорнинг кредиторлар талабларини қаноатлантира олмаслигини англатса, тўловга қобилиятсизлик белгилари кредиторларнинг қайси талаблари, унинг миқдори ва қанча муддат бажарилмаганлигида ифодаланади [6, 44-49-б.].

XII жадвал қонунларида “partes secanto” – қайтарилмаган қарз учун кредитор қарздорни ўлдириши ёки қўлини кесиши назарда тутилган. Ушбу қоида, шубҳасиз, мулкий қаноатлантиришга хизмат қилмайди ва қасос туйғусини қондириш йўли, холос [7, 352-б.]. Қадимги даврларда тўловга қобилиятсизлик билан боғлиқ турли қонунлар амал қилган ва қарздор билан шафқатсиз муносабатда бўлинган. Хусусан, магистрант тўловга қобилиятсиз қарздорга *addictus* эълон қилиши мумкин бўлиб, унга кўра қарздор кредиторга мулк сифатида топширилган.

К.И. Малышев ушбу ҳолатни қуйидагича изоҳлайди: “Қадимги жамиятларда аҳолининг мулкий массаси ва ҳуқуқи шу даражада тор бўлганки, кредит қарздорнинг ўзи ва унинг оиласи томонидан таъминланган, ундирув қарздор шахснинг ўзига қаратилган, чунки шахснинг ўзи қадимги даврларда қийматга эга бўлган ягона нарса эди” [8, 5-б.].

Албатта, кейинчалик рим ҳуқуқи шахсий шаклдаги ундирувдан мулкий йўналишдаги ундирувга қараб ривожланиб борди. Қарзни мулкий таъминлаш ёки қарзни натура шаклида қайтариш ҳақидаги қоидалар пайдо бўла бошлади.

XII жадвал қонунларининг ўзида қарздор икки тоифага ажратилган: оддий ва пехум – қарзни ўз шахси билан таъминлашга рози бўлган. Биринчи тоифадаги қарздор учун суд қарори ёки қарзни ўзи тан олган бўлиши лозим. Шундан сўнг кредитор магистрдан ўттиз кун ичида қарздорни ушлаб беришни талаб қилган. Пехум қарздор учун бундай жараёнларни ташкил қилишга зарурат бўлмаган. Икки хил тоифадаги қарздорлар учун оқибат бир хил аҳамият касб этган: *manus injectio* таомили қўлланилиб, унга кўра, кредитор қарздорни олтмиш кун давомида занжирда сақлаган ва вақти-вақти билан қарзни узиш учун бозорларга ишлашга олиб чиққан. Буни бажаришдан бош тортган қарздор ўзининг ҳуқуқ лаёқатини йўқотган, яъни қулга айланган, уни сотиш, ўлдириш мумкин бўлган ва ҳоказо.

Рим империяси ҳудуди катта бўлса-да, жавобгар, яъни қарздор ишни кўриш учун суд жараёнида қатнашиши шарт бўлган, даъвогарлар ёки кредиторларга жавобгарни мажбуран суд жараёнига олиб келиш ҳуқуқи берилган. Кредиторлар талабларини қондириш учун қарздор мол-мулки хатланган ва буни кредиторлар назорат қилиб борган. Ч. Санфилиппо таъкидлайдики, претор томонидан жорий этилган мулкий жазо классик даврда устунлик қилишни бошлади [9, 41-б.].

Демак, Қадимги Рим ҳуқуқида дастлаб қарздор томонидан қарз қайтарилмаслиги унинг мулкига эмас, шахсига нисбатан ҳуқуқий оқибат келтириб чиқарган. Шу ўринда бундай шахсий характердаги жавобгарликларнинг ҳозирги кунда ҳам қўлланилишини алоҳида таъкидлаш ўринлидир (корхона банкротлигида айбдор шахс-

лар жиноий жавобгарликка тортилади). Шунинг учун жиноий жазолар банкротлик институтининг ажралмас қисми сифатида эътироф этилади.

Рим ҳуқуқида қўлланилган қоидалар мазмунидан шундай хулосага келиш мумкинки, ундирувни шахсга қаратиш қарзни қарздорнинг мол-мулкидан қоплаш имкони бўлмаганда амалга оширилган.

Юқоридаги фикрлар қуйидаги принцип вужудга келишига асос бўлади:

Айб учун жавобгарлик принципи	
Мулкий жавобгарлик (ундирув қарздорнинг мол-мулкига қаратилади)	Жиноий жавобгарлик (жиноий ҳуқуқбузарликлар натижасида қарздорликлар вужудга келган ҳолатларда қўлланилади)

Кредиторлар талабларини қаноатлантиришнинг замонавий воситалари билан солиштирганда, мулкий ундирувлар алоҳида қизиқиш уйғотади. Юқорида таъкидланганидек, дастлаб ундирув шахсга қаратилишидан олдин ёки буни амалга ошириш имкони бўлмаганда, мулкий ундирувлар қўлланилган.

Мулкий ундирувларнинг дастлабки босқичи *missio in possessionem* институти ҳисобланади. Унинг мазмунига кўра, бир ёки бир нечта кредитор преторнинг розилиги билан барча кредиторларнинг манфаатлари йўлида қарздор мол-мулкини сақлаб туриш, назорат қилиш, уни инсофсиз эгалловчилардан ҳимоя қилиш вазифаларини бажарган. *Missio in possessionem*ни амалга ошириш жараёнида қарздор мол-мулкига нисбатан мулк ҳуқуқи кредиторларга ўтказилмаган. Ваколат берилган кредитор жараён ҳақида бошқа кредиторларни хабардор қилмаган. *Missio in possessionem* жараёнида ваколат берилган кредитор бошқа кредиторларни жалб қилишга (хабардор қилишга) мажбур эмас, чунки рим ҳуқуқининг асосий прин-

ципларидан бири – “ҳар қандай эркин инсон ўзининг шахсий манфаатлари учун ўзи ҳаракат қилади ва бошқаларнинг манфаати учун восита бўлиб хизмат қилмайди”. Лекин умумий жараённинг ошкоралиги қарздор тўловга қобилиятсизлиги ҳақида барча кредиторлар билишига имкон берган ва уларга ўз талабларини билдириш учун муайян вақт ажратилган.

Ундирувни мол-мулкка қаратишнинг иккинчи босқичи мол-мулкни реализация қилишни ўзида ифодалаган, яъни *magister bonorum vendendorum* деб номланган ва унда қарздор мол-мулки аукцион шаклида сотилган. *Magister bonorum vendendorum* жараёнида қарздор мол-мулки улгуржи шаклда сотилган (бевосита чакана шаклда сотишга рухсат берилмаган). Нима сабабдан савдо дастлаб улгуржи шаклда сотилиши бўйича олимлар яқдил фикр билдиришмаган. Бироқ чакана савдонинг мураккаблиги, мол-мулкни тўлиқ улгуржи шаклда сотиб олиш истагини билдирган шахсни топиш эса нисбатан осонроқдир.

Қарздор мол-мулкини сотиб олган шахс (*emptor bonorum*) кредиторларга уларнинг талаблари бўйича муайян фоизларни тўлашга мажбур бўлган. *Emptor bonorum* мол-мулкни қайта сотишдан кўпроқ фойда кўриши мумкин бўлса-да, унинг мажбурияти кредиторларга шу фоизларни тўлашдангина иборат бўлган. Қарздор мол-мулкини сотиш ва ундан тушган маблағларни тақсимлаш билан шуғулланувчи *curator bonorum* институти жорий қилинган.

Ушбу ҳолатда қарздор ва унинг мол-мулкини сотиб олувчи шахс ўртасидаги муносабатларнинг характери қизиқиш уйғотиши табиий. *Emptor bonorum* қарздорнинг ҳуқуқий вориси ҳисобланадими? Йўқ, албатта. Чунки *emptor bonorum* кредиторларга улар талабларининг тегишли фоизини тўлайди, холос; қарздор мол-мулк сотилгандан кейин ҳам қарзнинг қолган қисми бўйича мажбуриятни сақлаб

қолади, яъни мажбуриятнинг бир қисми *emptor bonorum*га ўтмайди.

Мол-мулкни реализация қилиш натижасида барча талаблар қаноатлантирилмаган тақдирда, қолган талаблар кейинчалик вужудга келадиган мол-мулк ҳисобидан қондириш учун қарздорга чекланмаган муддат берилган.

Вақт ўтиши билан қарздорни мажбуран ушлаб туриш, уларни кредиторлар манфаатлари учун ишлатишдан воз кечиш, енгиллик яратиш тўғрисидаги фикрлар пайдо бўлган. Бу принцип Рим ҳуқуқида *“cessio bonorum”* дейилади. Унинг шакллари дастлаб қонунларда кам ифодаланган. Масалан, Юлий қонунига кўра, қарздорни мажбуран ушлаб туриш мумкин бўлмаган, кредиторлар қарздорнинг яшаш жойидан ташқари бошқа мол-мулкига талаб билан чиқиши мумкин бўлган.

Кредитни мулкий таъминлаш ғояси рим ҳуқуқида секинлик билан ривожланган. Заколат ва ипотека ҳуқуқининг вужудга келиши билан қарз шахсларда эмас, ашёларда ётади, деган тушунча пайдо бўлди. *Cessio bonorum* қарздорга сезиларли имтиёзларни тақдим этар, бироқ у фақат қарздорнинг қандайдир инсофсизлиги мавжуд бўлмаганда қўлланилар эди.

Агар қарздор суд жараёнида қарздорлик фавқулодда ҳодиса натижасида вужудга келганини исботлай олса, унга енгиллик ва сийловлар берилган. Қарздорга енгиллик бериш ҳақидаги қоидалар қуйидаги принциплар вужудга келишига туртки бўлди:

Инсофли қарздорга имкон қадар имтиёз бериш принципи	
Қарздорлик фавқулодда ҳолатларда вужудга келганда, имтиёзлар кенгроқ тақдим қилиниши ёки қарздорликдан тўлиқ озод қилиниши мумкин	Кредиторнинг якка тартибда қарздорга қарзни ундириш ҳақида мурожаат қилиши тақиқланади, қарзни баргараф қилиш учун қарздорга муддатлар берилади

Қарздорни кредиторларнинг қонунга зид ҳаракатларидан ҳимоя қилиш принципи

Кредиторларнинг қарздор мол-мулкни эгаллаб олишига, асоссиз талаблар қўйишига йўл қўйилмайди	Қарз суммасини ноқонуний равишда ошириш, қарздорнинг молиявий ҳолатини янада ёмонлаштирадиган талаблар қўйиш тақиқланади
--	--

Банкротлик ишини қўзғатиш ташаббуси рим ҳуқуқининг бутун тарихи давомида кредиторларга тегишли бўлиб, қарздорга ушбу ҳуқуқ берилмаган. Гарчи суднинг ташаббуси билан ишни қўзғатиш мумкин бўлса-да, суд ушбу ҳуқуқдан деярли фойдаланмаган. Тегишли талаб бўйича кредитор мурожаат қилиши учун қарзнинг тўланмаганлиги асос бўлган. Талаб шартнома бажарилмаганлигидан, қарзнинг қарздор томонидан тан олинишидан, ашёвий ҳуқуқларнинг бузилишидан ҳам келиб чиққан. Талабнинг суднинг қарори билан тан олинишига ҳам йўл қўйилган (яъни дастлаб даъво тартибидаги ишда қарзнинг тасдиқланиши), бироқ суднинг қарори қарз тан олинишининг ягона йўли бўлмаган.

Рим ҳуқуқида кредиторларнинг қайси талаблари банкротлик ишида инобатга олиниши ҳам тартибга солинган. Кредитор қарздор мол-мулкни, тўлов бўйича шикоят қилиш шартлари ва муддати вужудга келмагунча хатлай олмаган. Шундай қилиб, банкротлик жараёнида талаблари тан олинган ва ҳақиқий деб ҳисобланган кредиторларгина иштирок этиши мумкин.

Рим ҳуқуқининг ютуқлари қаторига қарздор битимларини ҳақиқий эмас деб топишга доир ҳуқуқий нормаларнинг яратилиши ҳам киради. Ушбу нормалар Actio Pauliana билан чамбарчас боғлиқдир. Унинг моҳияти шундан иборат эдики, missio in possessionem (иш юритишнинг биринчи босқичи) жорий этилгунга қадар қарздор томонидан тузилган битимлар

ўз-ўзидан ҳақиқий эмас деб топилган (биринчидан, битим тузилиши натижасида кредитор зарар кўрган бўлса; иккинчидан, мол-мулкни қўлга киритаётган қарздор ёки контрагентнинг ғаразли нияти мавжуд бўлса). Ғаразли ният қарзи мавжуд бўлган шахснинг ўз мол-мулкни яширишда ифодаланган. *Шу нарса аёнки, инсофли кредитор билан тузилган битим ҳақиқий эмас деб топилши мумкин эмас.*

Кредиторлар манфаатларига зид тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги принципи

Банкротликдан олдин тузилган ва кредиторлар манфаатларига тўғридан-тўғри зарар етказадиган битимлар ҳақиқий эмас деб топилди

Юстиниан қонунларида қарздорга ўз талабларини билдириш учун кредиторларга икки ва тўрт йиллик муддатлар белгиланган (кредиторларнинг маҳаллий ёки хорижий эканлигидан келиб чиқиб). Император қарздорнинг илтимосига кўра қарз тўлашни кечиктириш амалиётини жорий қилган (беш йилдан кўп бўлмаган даврга). Шунингдек, қарз тўлашни кечиктириш кўпчилик кредиторларнинг розилиги билан қўлланилиши бошланган, яъни камчиликнинг иродаси кўпчиликнинг қарорига бўйсундирилган. Кредиторлар қарори талаблар миқдорига эмас, кўпчиликнинг овозига таянган. *Юстиниан даврида қарздор мол-мулкни чакана шаклда сотилган* ва *curator bonorum* қарздор мол-мулкни сотиш жараёнида харидор билан ҳеч қандай битим мавжуд эмаслиги ва олдиндан келишув бўлмаганлигини исботлаши лозим бўлган.

Юстиниан даврида банкротлик жараёни узок муддатларда кўриб чиқилганлиги, ҳатто биринчи инстанциянинг ўзида банкротлик иши ўн саккиз йилгача давом этган.

Рим давридаги ҳуқуқий тартибга солишнинг кўплаб механизмлари тугатиш ҳуқуқи ва процессининг мураккаб биносини қуришда пойдевор бўлди. М.В. Тельюкина таъкидлаганидек, римликлар-

нинг тарихий хизматлари шундан иборат бўлдики, улар турли ҳудудларда яшовчи халқларнинг ҳуқуқий нормаларини синтез қилиш, қайта ишлаш натижасида халқаро аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий нормаларни ишлаб чиқдилар, уларни универсал, ба тартиб ва яхлит қонун-қоидалар тизимига айлантириб, Юстиниан кодификацияси шаклида кейинги авлодларга етказдилар [10, 16-6].

Қадимги Римда тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқининг ривожланиш тарихи ва хусусиятларини таҳлил қилган ҳолда қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

қарзни ундиришнинг шакли сифатида шахсий ундирувлардан аста-секинлик билан мулкий ундирувларга ўтилган;

кредиторлар қарздорнинг мол-мулкни тўғридан-тўғри ундириши ёки талаб қилиш ҳуқуқи босқисма-босқич бекор бўлди;

тўловга қобилиятсизлик жараёнининг яқунланиши билан кредиторларнинг ҳам шахсий, ҳам мулкий талаблари бекор бўлиш тенденцияси вужудга келди;

тугатиш массасини шакллантириш учун қарздор мол-мулкни улгуржи сотувдан чакана сотувга ўтилди, тугатиш массаси билан шуғулланувчи ва қарздор мол-мулкни сотишдан тушган суммани тақсимлашга ваколатли субъектнинг ҳуқуқий мақоми белгиланди;

тўловга қобилиятсизлик нормалари дастлаб жисмоний шахсларга қўлланилган (шу жумладан, вафот этган қарздорлар ҳам);

кредиторлар билан қарздор ўртасида келишув битимини тузишнинг илк белгилари пайдо бўлди.

Тўловга қобилиятсизлик ҳақидаги рим ҳуқуқи нормалари ўрта асрлар Италиясида ҳам қисман қўлланилган. Аммо Италияда савдо, кредит муносабатларининг тараққий этиши тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқи ривожланишига асосий туртки бўлди. IX-X асрларда Италия шаҳар-давлатларида савдо муносабатларининг кенг тараққий этиши тўловга қобилиятсиз

қарздор кредиторлари талабларини қаноатлантиришга қаратилган янги механизмларни ишлаб чиқиш заруратини тақозо қилди. Шунингдек, Италия шаҳар-давлатлари сиёсий жиҳатдан эркин бўлиб, барча шаҳар-давлатлар учун ягона ва аниқ қоидаларни қабул қилиш лозим эди.

Ўрта аср Италия шаҳар-давлатлари ҳуқуқи ҳақидаги (шу жумладан, тўловга қобилиятсизлик ҳақидаги) маълумотлар озми-кўпми тизимлаштирилган ва суд қарорлари тўпламларини ўзида мужассамлаштирган статутлар тузилган. Дастлаб тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқи нормалари тарқоқ шаклда статутларда келтирилганлиги кўришимиз мумкин (айрим нормаларгина келтирилган ёки махсус боб бағишланган). Энг биринчи тўловга қобилиятсизликка доир махсус статут 1244 йилда Венецияда қабул қилинган.

Савдо ва кредит жараёнларининг ривожланиши XIII асрда савдогарлар ва банкирларга нисбатан қўлланиладиган турли ҳужжатлар (суд қарорлари) яратилишига олиб келди. Ушбу ҳужжатларда илк бор *банкротлик* (*bankus – дўкон, савдо уйи, rotto – бинони ёпиш, яъни ёпиқ дўкон, ушбу ҳолат кредиторлардан қочган савдогарнинг ҳалокати, банкротлигини билдирган*) тушунчаси қўлланила бошлади. Шундан сўнг қарздорни банкрот деб топиш ва банкротлик процессини назорат қилиш кредиторлар иштирокида суд томонидан амалга оширила бошланди.

Италия тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқининг яна бир ўзига хос жиҳати сифатида суднинг ролини таъкидлаш мумкин. Суднинг аралашуви кредиторлар фаолиятини тўхтатмаган, кредиторларнинг ўзлари қарздор мол-мулкни назорат қилган, шикоятларни кўриб чиққан, қарздор бойликларини сотган. Суд тўловга қобилиятсизлик таомилларини назорат қилган ва қарздорни банкрот деб топиш ҳақида қарор қабул қилган. *Италиялик юристларнинг ёзишича, тўловга қобилиятсизлик аломатлари суднинг қарори чиққан пайт-*

дан эмас, қарздор яширинган ёки кредиторлардан қочган кун билан белгиланган. Қарздорнинг йўқолиши ягона тўловга қобилиятсизлик белгиси бўлмаган. Масалан, Болонья статутида қарздорнинг уч кун давомида ўз уйида сабабсиз бўлмаслиги ва ҳеч қандай маълумот бермасдан уч кун давомида савдо биносини ёпиши ҳам ишни қўзғатишга асос бўлган.

Тўловга қобилиятсизлик белгиларининг исботланиш принципи	
Қарздорда фақат тўловга қобилиятсизлик белгилари мавжуд бўлгандагина банкрот деб топилиши мумкин, ўз-ўзидан тўлов қобилиятига эга шахс банкрот бўлмайди	Қарздорнинг тўловга қобилиятсизлиги исботланиши шарт ва бу мажбурият кредитор ёки қарздор зиммасига юклатилади

Қарздор кўп йиллар давомида “инсофсиз” (*decoctor ergo fraudator*) деб қаралган бўлса-да, унинг учун қўлланилган шахсий жавобгарликлар аста-секинлик билан юмшаб борган. Италия ҳуқуқи жуда кўп вақт давомида инсофли ва инсофсиз қарздор учун банкротлик келтириб чиқариши мумкин бўлган оқибатларни фарқламади. Бора-бора тасодифан банкрот бўлган шахсларга *cessio bonorum* қўлланила бошланди (яъни барча мол-мулкни кредиторларга ўтказиш ва мол-мулк бўлмаган тақдирда қасам ичиш эвазига қарздор шахсий оқибатлардан озод қилинган).

Тўловга қобилиятсизлик ишини қўзғатишга ташаббус билан кредиторлар, қарздор ва суд чиқиши мумкин эди. Кредиторларнинг ташаббуси билан иш қўзғатишга келганда, у ҳеч қандай муаммосиз ва барча жойда йўл қўйилган. Қарздорнинг ташаббуси эса унга нисбатан имтиёз сифатида қаралиб, қарздорга қўлланиладиган шахсий оқибатларни енгиллаштириш, жумладан, қамоқ ва уйини хатловдан озод қилишга асос бўлган. Айрим шаҳар-давлатларда (Генуя ва Пистойя) қарздор томонидан иш

қўзғатиш ҳуқуқи тақиқланган. Суднинг ўзи ишни қўзғатиши мумкин бўлса-да, бу ташаббусдан жуда кам фойдаланган.

Италия тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқида кредиторларга тақдим қилинган ҳуқуқлар диққатга сазовор. *Кредиторлар қўмитасини* (сари di creditori) тузиш мумкин бўлиб, унинг *ваколатлари* қуйидагилардан иборат эди:

қарздор мол-мулкига эгалик қилиш ва бошқариш;

қарздорга тегишли мол-мулкни қидириб топиш;

қарздорга билдирилаётган талабларни текшириш;

судда қарздор номидан вакиллик қилиш;

қарздор билан келишув битимини тузиш.

Кредиторлар ўз талабларини билдириш учун қисқа муддатлар белгиланган. Кредиторлар ўз ҳуқуқлари (талаблари) дан маҳрум бўлмаслик учун ҳозир бўлиши лозим эди.

Талабларни исботлашнинг одатий шаклларида ташқари, айрим статутларга мувофиқ, талаблар кредиторларнинг қасам ичиши орқали ҳам инобатга олинган [11, 15-б.]. Талабларни билдириш муддати ўтгандан сўнг талаблар қайта тикланмаган.

Италия тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқининг ютуқларидан бири – қарздорнинг ҳолатини оғирлаштирадиган битимларни бекор қилиш мумкинлиги ҳақидаги нормаларнинг ривожланиши эди. Рим ҳуқуқи-га таниш бўлган битимлардан воз кечишнинг субъектив назарияси билан бир қаторда объектив факторларга асосланган янги назариялар яратилди. Хусусан, Actio Paulianани қўллаш давом эттирилди, бундан ташқари, статутларга тўловга қобилиятсизлик аломатлари аниқланишидан олдинги даврда қарздордан олинган мол-мулкни унинг ўзига қайтаришга рухсат берадиган янги қоидалар киритилди. Генуяда бу муддат ўн беш кун, бошқа шаҳарларда уч ёки тўрт ойни ташкил қилган. Иш қўзғатилишидан олдинги битим-

лар вақт мезонигагина асосланиб ҳақиқий эмас деб топилган.

Айрим Италия шаҳарларида маҳаллий ва хорижий кредиторлар учун алоҳида ҳуқуқий мақом белгиланган, масалан, маҳаллий кредиторларда кредиторлар талабларини қаноатлантиришда устунликлар бўлган.

Франция тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқи француз ярмаркаларида савдо билан шуғулланган италиялик савдогарларнинг таъсири остида пайдо бўлди, десак хато бўлмайди. Италиялик савдогарларнинг Францияда тўловга қобилиятсизлик муносабатларини тартибга солишга нормалар мавжуд эмаслигига доир норозиликлари ушбу соҳа ривожланишига ўз таъсирини ўтказди. Италия ҳуқуқида қонунлар қарздорга оғир оқибатларни келтириб чиқарган ва италиялик савдогарлар ҳам француз ҳамкорларига нисбатан шундай оқибатлар қўлланилишини хоҳлар эди. Шунинг учун дастлабки тўловга қобилиятсизлик соҳасидаги қонунлар жиноий ҳуқуқий характер касб этган. 1536 йилги Франциск I фармони, 1560 йилги Карл IX фармони шундай эди. Ҳатто 1560 йилги фармон нафақат қарздорнинг ўзини, балки мол-мулкни қасддан ўзлаштирган учинчи шахсларни жазолаш ва ундан ташқари муайян фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларни назарда тутган. Г.Ф. Шершеневич таъкидлайдики, фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларни тартибга солиш учун Генрих IV томонидан 1609 йилда фармон қабул қилинган ва ушбу фармон билан банкротлик тасодифан ёки қасддан бўлиши мумкинлиги фарқланган, Actio Pauliana қоидалари тан олинган, манфаатдор кредиторларнинг (қарздор билан битим тузиши ёки қарздорга қарзни тўлашда қандайдир кечиктириш тақдим қилиши тақиқланган кредиторлар) мақоми белгиланган.

Франция тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқида 1673 йилги Ордонанс муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг ўн уч моддаси

тўловга қобилиятсизликка бағишланган. Ордонанс ҳам савдо, ҳам савдо билан боғлиқ бўлмаган тўловга қобилиятсизликка татбиқ қилинган, қарздор қочган кундан бошлаб тўловга қобилиятсизлик ишини кўзғатиш, қарздор билан тузилган ва кредиторларга зарар етказадиган барча битимларни ҳақиқий эмас топиш мумкин бўлган, кредиторлар йиғилишида қарор кредиторларнинг кўпчилик овози билан эмас, талабларнинг миқдоридан келиб чиқиб қабул қилинган.

Қарздорга нисбатан тақдим қилинадиган талабларнинг асослилиги дастлаб ўрганилган, банкротлик ишларини умумий судлар эмас, махсус судлар кўриб чиққан, тугатишга доир нормаларни *cessio bonorum* эгаллашни бошлаган. Ушбу нормалар фақат савдо тўловга қобилиятсизлик ҳолатларида қўлланилган ва қарздорга ўзининг тўловга қобилиятсизлик сабабини кўрсатиш мажбурияти юклатилган, суд эса тўловга қобилиятсизликнинг узрли (тасодифан) ёки сабабсиз эканлигини аниқлаган. Агар тўловга қобилиятсизлик узрли деб топилса, *cessio bonorum* қоидалари татбиқ қилинган.

Қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш, уни кредиторларнинг инсофсиз ҳаракатларидан ҳимоя қилиш билан боғлиқ ғоялар ўрта асрларда Францияда кенг ривожланди. Францияда қирол ҳокимиятининг кучайиши натижасида шундай қоида жорий этилдики, қирол Рим императорлари каби қарзларни тўлашни кечиктириш ҳуқуқига эга эди. Дастлаб бундай фармойишлар тасодифий ва тартибсиз характерга эга бўлса-да, вақт ўтиши билан 1667 ва 1669 йилги ордонанслар билан қонунийлаштирилди. Бу ҳужжатларга кўра, дастлаб қарздор қирол девонхонасидан қарзларни тўлашни кечиктириш ёрлиғини сўраган. Агар қарздорга ёрлиқ бериш лозим деб топилса, ёрлиқ қарздорнинг яшаш жойи бўйича судга юборилган ва суд талабларни тақдим қилиш учун кредиторларни суд жараёнига чақирган. Улар-

ни тинглагач, суд қирол ёрлиғига асосан, 5 йилгача қарзларни кечиктириши мумкин бўлган. Шунингдек, ушбу ёрлиқ қарздорнинг мол-мулки арест қилинмаслигига асос бўлган. Кейинчалик бу амалиёт хусусий мулк дахлсизлигига давлат ҳокимиятининг зарарли таъсири деб баҳоланиб, 1791 йил расман бекор қилинган.

Франция тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқи ривожига муҳим босқич – 1807 йилда Савдо кодексининг қабул қилиниши (1808 йилда кучга кирган) эди. Кодекс жиний йўналишдаги нормаларни кучайтирди. Тильзит сулҳидан сўнг Францияга қайтган *Наполеон I* нинг шахсан ўзи мажлисда қатнашиб, банкрот бўлган шахсларга қаттиқ чора-тадбирлар белгилаш лозимлигини билдирган. Наполеон қасддан банкротликка олиб келинганда, эрнинг қарзлари учун унинг турмуш ўртоғи жавобгарлигини белгилашни қуйидаги шаклда таъкидлаган: *“Хотин барча ҳолларда эрининг бахтсизлигига шерик бўлиши мақсадга мувофиқдир..., ахир у эрининг фаровонлигида ҳам иштирок этмайдими?”* Шундай бўлса-да, тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқининг ривожига ушбу Кодекснинг аҳамияти жуда юқоридир. Кодекс уч хилдаги тўловга қобилиятсизликни ажратади: тасодифан, эҳтиётсизликдан ва қасддан. Қасддан банкротлик олиб келганлик учун қарздор қамоққа олинган. Савдо кодексда “тўловга қобилиятсизлик” (*faillite*) ва “банкротлик” (*banqueroute*) тушунчалари фарқланиб, унга кўра, тўловга қобилиятсизлик тўловнинг тўхташини англатган. Агар қарздор кредиторларга ёлғон маълумот берган ёки ишончли суиистеъмол қилиш билан зарар етказган бўлса, у банкрот деб топилган. Шундай қилиб, банкротлик қарздорга жиний-ҳуқуқий жавобгарликни қўллашга асос бўладиган ноқонуний ҳаракат деб баҳоланган. Кодексда тўлов тўхтаган кундан бошлаб уч кун ичида ўзининг тўловга қобилиятсизлиги ҳақида ариза бериш мажбурияти белгиланди. Тў-

лиқ ширкатнинг тўловга қобилиятсизлигида солидар мажбуриятни ўз зиммасига олган ҳар бир иштирокчи ҳақида маълумотлар ҳам кўрсатилиши зарур эди.

Савдо кодекси нормалари оқибатларининг шафқатсизлигидан кредиторлар ё яширинган ёки судгача кредиторлар билан келишишга ҳаракат қилган.

Францияда қабул қилинган 1808 йилги ҳужжат билан суд томонидан *комиссар* жорий қилина бошлади. Шу пайтгача тугатишга доир иш юритиш суд ҳокимияти назоратидан ташқарида амалга оширилган. Комиссарнинг маърузаси суд мажлисида эшитилган ва келишув битими тузиш учун асос бўлган.

В.В. Степанов айнан тўловга қобилиятсизлик ҳақидаги француз қонунчилиги катта ўзгаришларга тўртки бўлганини ва ишда айнан фуқаролик-ҳуқуқий воситалар қўлланила бошланганлигини ёзади [12, 102-108-б.].

Франциянинг тўловга қобилиятсизлик тўғрисидаги қонунчилиги Голландия, Бельгия, Италия, Россия, Пруссия ва бошқа немис давлатларида тўловга қобилиятсизлик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишга катта таъсир кўрсатган.

Германия ҳуқуқида шахсий ундирувлар мавжуд бўлиб, қарздор талабини биринчи билдирган кредиторга инъом қилинган. Қадимги Германия ҳуқуқининг яна бир ўзига хос хусусияти – қарздор мол-мулки сотилишидан тушган пул маблағларини кредиторлар ўртасида муқобил тақсимлашнинг мавжуд эмаслиги эди. Пул маблағлари талабларнинг тақдим қилиниш кунига асосланган ҳолда кетма-кетликда тақсимланган, талаблар мол-мулки етгунга қадар тўлиқ қаноатлантирилган. XIII асрдан бошлаб ушбу амалиёт қисман бекор қилина бошланди, масалан, муқобил қаноатлантириш қарздор вафот этган ёки қочган ҳолатларда қўлланиладиган бўлди, кейинчалик муқобил қаноатлантириш банкротликнинг барча ҳолатларида қўлланила бошлади.

Немис юристлари тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқи ҳақидаги нормаларнинг универсаллиги ва қарздор мол-мулкни тақсимлашда суд назорати мавжуд бўлишини алоҳида таъкидлашади. Универсаллик шундан иборатки, қарздор банкрот деб топилган пайтдан эътиборан қарздорнинг барча мол-мулклари тугатиш масса-сига киритилади ва барча талаблар битта суд томонидан кўриб чиқилади. Бу қарздорга берилган мол-мулк бўйича мулкдорнинг талаблари, таъминот тақдим қилган кредиторларнинг талабларига ҳам татбиқ қилинган. Шундай қилиб, тугатиш жараёни кенг қамровли аҳамият касб этган. Бироқ вақт ўтиши билан универсаллик қонундан истисно ҳолатлар ҳам ажратила бошланган, масалан, унинг қўлланилиши кредиторларга асоссиз ва жиддий зарар етказса, айниқса, талаблар низосиз тан олинадиган бўлса, алоҳида қоидалар татбиқ қилинган (жумладан, барча кредиторлар суд мажлисига ташриф буюриши лозим эди ва буни бажармаслик талабнинг бекор қилинишига олиб келган).

Германия ҳуқуқида тўловга қобилиятсизлик таомиллари устидан суднинг ҳокимияти шунда намоён бўладики, тўловга қобилиятсизлик иши кўзғатилгандан кейин кредиторлар қарздор мол-мулкни тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлмаган, ўз-ўзидан бундай имкониятга қарздор ҳам эга эмас эди. Қарздор мол-мулқи эгаллик қилиш ва тасарруф қилиш бўйича барча ваколатлар судга берилган бўлиб, ушбу ваколат бошқарувчиларни тайинлаш орқали амалга оширилган эди. Ушбу бошқарувчи қарздор ёки кредиторларнинг вакили ҳисобланмасдан, суд органи томонидан туриб ишда қатнашарэди. Мол-мулкни тасарруф қилиш бўйича ҳар қандай ҳаракатни суднинг розилиги билан бошқарувчи бажарган.

Судга нисбатан кўп ваколатларнинг берилиши ҳақидаги қоидалар кредиторларга ноқулайликлар келтириб чиқарар эди, албатта. Аста-секинлик билан бу қо-

идаларга жиддий ўзгартиришлар киритилди.

Немис тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқи учун XVIII аср махсус давлат тўловга қобилиятсизлик қонунларининг ишлаб чиқилиши билан характерлидир. Хусусан, 1722 йилда Пруссияда Тўловга қобилиятсизлик низоми, 1793 йилда тўловга қобилиятсизлик нормалари қайтадан ишлаб чиқилиб, Умумий суд низомининг алоҳида боби сифатида киритилди, кейинчалик 1855 йилда яна Тўловга қобилиятсизлик устави пайдо бўлди. 1781 йилда қабул қилинган Австрия Тўловга қобилиятсизлик устави тайёрлаш учун деярли ўттиз йил сарфланди. 1616 йилда Баварияда Тўловга қобилиятсизлик устави ишлаб чиқилди ва 1753 йилгача амал қилди. Бошқа шаҳарларда ҳам шунга ўхшаш ҳужжатлар қабул қилиниб, амалга киритилди. Ҳар бир тўловга қобилиятсизликка оид ҳужжатлар муносабатларни турлича тартибга солган ва ўзига хослиги билан ажралиб турган. Масалан, Ганноверда савдо ва савдо билан боғлиқ бўлмаган тўловга қобилиятсизлик фарқланмаган, келишув битимини тузиш учун кредиторлар бир овоздан барчасини маъқуллаши керак эди. Бременда кредиторларнинг қаноатлантирилмаган талаблари иш юритиш тамом бўлиши ёки келишув битими тузилиши билан бекор қилинмаган, бироқ кейинги уч йил ичида қарздорга нисбатан талабларни билдириш мумкин бўлмаган. Саксонияда келишув битими барча кредиторлар талабларининг ярми қаноатлантирилган тақдирда тасдиқланган. Австрияда кредиторлар талабларини исботлаш ва текширишга алоҳида эътибор қаратилган. 1855 йилги Пруссия низомига кўра, тўловга қобилиятсизлик иши бир нечта кредиторлар мавжуд бўлганда қўзғатилган (агар хорижий кредиторнинг фақат ўзи якка иштирок этадиган бўлган ҳолатлардан ташқари).

Германия ҳуқуқи қўйидаги муҳим принципнинг вужудга келишига туртки бўлди:

Талабларни адолатли ва навбат билан қаноатлантириш принципи

Талаблар жамият ҳаёти ва манфаатлари нуқтаи назаридан навбат билан қаноатлантирилади	Навбат бўйича бир кредиторнинг талаблари тўлиқ қоплангандан сўнг кейинги кредитор талаби қаноатлантирилади
--	--

Тўловга қобилиятсизлик ҳақида Англияда 1543 йилда Генрих VIII томонидан қабул қилинган қонун жиноий-ҳуқуқий характер касб этган ва қарзни ўз вақтида тўламаган қарздор жиноий жавобгарликка тортилган. Ушбу қонуннинг фуқаролик-ҳуқуқий нормалари билан қарздор мол-мулкни хатлаш тартиби ва уни кредиторлар ўртасида тақсимлаш белгиланган эди. 1572 йилда қабул қилинган қонун тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмайдиган шахсларга татбиқ этилмайдиган бўлди. Шу пайтдан бошлаб Англияда фақат *савдо тўловга қобилиятсизлик* (банкротлик) қўлланиладиган бўлди. Қарздор иш юритиш тамомлангандан кейин ҳам бажарилмаган мажбуриятлардан озод қилинмас эди.

Қонунчилик қарздор шахсини ҳимоя қилиш билан бирга кредитга бўлган муносабатни ўзгартирмади. Агар қарздорда тўлов қилиш учун мол-мулк мавжуд бўлмаса, у мол-мулкни ишлаб топиши керак эди. Шундай қилиб, қарздор келажакда қўлга киритиши мумкин бўлган ҳар қандай мол-мулк ундирув объекти сифатида қаралган. Бундан ташқари, *cessio bonorum*га ўхшаш нормаларни қўллашда қарздор кредиторга ҳозирда мавжуд ва келажакдаги мол-мулкни тақдим қилиши алоҳида белгиланган эди.

Иш юритиш тамомланиши билан қарздан қутулишга доир айрим қоидалар 1706 йилги қонунда ўз аксини топди. Ушбу қонун айрим тоифадаги савдогарлар учун *certificate of conformity* – қарздорнинг инсофлилигини тасдиқловчи ва келажакда талаблар билдирилишидан озод қилув-

чи хужжат ҳақидаги нормаларни ҳам ўз ичига олди. Certificate of conformity фақат қарздор инсофли деб ҳисобланганда (яъни биржада мол-мулкни ўзлаштирмаган, савдо хужжатларини йўқ қилиб юбормаган, мол-мулкни яширмаган ва ҳоказо) ва кредиторларнинг кўпчилиги рози бўлган тақдирда берилган.

Савдо билан боғлиқ бўлмаган тўловга қобилиятсизлик (insolvency) ҳақидаги нормалар XIX асрнинг бошларида пайдо бўлди ва дастлабки босқичда уни қўллаш, савдогар билан солиштирганда, савдогар бўлмаган қарздорни оғир ҳолатга тушириб қўйди.

Биринчи Банкротлик устави Англияда 1825 йилда қабул қилинди. Ушбу хужжат қарздорни банкрот деб топиш ҳақида мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар сонини оширди ва улар қаторида қарздорнинг ўзи ҳам бор эди; келишув битимини талаблар суммаси бўйича кредиторларнинг ўндан тўққиз қисми овоз берган тақдирда тузишга йўл қўяр эди. Бу хужжатнинг камчилиги сифатида шуни таъкидлаш жоизки, кредиторларнинг кўплаб суиистеъмолликларга олиб келадиган ҳаракатларини назорат қилиш имконсиз эди. Бу камчилик 1831 йилда махсус суд – Банкротлик суди ташкил қилиниши билан қисман бартараф қилинди ва суд қарздор мол-мулкни бошқариш ҳамда кредиторлар ҳаракатини назорат қилиш бўйича ваколатли эди.

1849 йилги Тўловга қобилиятсизлик устави қарздорга ўзини банкрот деб мурожаат қилишга умумий қарздорликнинг 25 фоизи олдиндан тўланган тақдирда руҳсат берар эди, таомиллар даврида суднинг назоратини кучайтирди, судлар қошида расмий вакиллар (бошқарувчилар) фаолиятини мустаҳкамлади. Келишув битимини тузиш учун билдирилган талаблар бўйича кредиторларнинг бешдан уч қисми рози бўлганда тузилиши белгиланди. Бундан ташқари, certificate of conformity хужжати-

нинг қарздорга берилиши таомиллар якунлангандан сўнг, қаноатлантирилмаган талаблар бўйича қарздорга келажакда мурожаат қилиш тақиқланишини англатар эди.

Англия тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқи нормалари тез-тез ўзгариб турганлиги ва янгилашиб борилганлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, тўловга қобилиятсизлик суд иш юритувларида бошқа давлатлар қонунчилиги ривожини билан солиштирганда, лозим даражадаги назоратнинг мавжуд эмаслиги билан характерланади. Шубҳасиз, Англия тўловга қобилиятсизлик қонунчилиги АҚШ, Канада, Австралия ҳуқуқ тизимлари пайдо бўлиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Кейинчалик мулкӣ оқибатларнинг камайиши шу даражага етиб бордики, рим қарздорга нисбатан қўлланиладиган барча таомилларнинг якунида кредиторларнинг қаноатлантирилмаган талаблари ҳам қопланган ҳисобланади, деган қоида ишлаб чиқилди.

Мажбуриятларнинг бекор бўлиш принципи

Банкротлик иши якунида қарздор зиммасидаги мажбуриятлар тўлиқ бекор бўлади. Ушбу талаблар бўйича иккинчи марта мурожаат қилишга йўл қўйилмайди	Мажбуриятлар қарздор банкротлигининг якунида ҳам, қарздор тўлов қобилияти тикланганда ҳам эътироф этилади
--	---

Бугунги кунга келиб, тўловга қобилиятсизлик билан боғлиқ турли қарашлар вужудга келди. Шундай фикр борки, қарздорнинг инсофли ёки инсофсизлигидан қатъи назар, қарздорнинг тадбиркорлик фаолиятини сақлаб қолиш қайсидир даражада кредиторга зарар етказди [13, 48-70-б.].

Тўловга қобилиятсизлик тўғрисидаги ишда, асосан, адолат принципига таяниб иш кўриш лозим [14, 285-312-б.]. Ишларни кўриб чиқишда судларнинг функцияларига аниқлик киритиш талаб этилади [15, 360-378-б.]. Европа тўловга қобилият-

сизлик ҳуқуқи анъанавий тарзда банкротлик процессининг объектлари сифатида алоҳида қарздорларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган [16, 96-123-б.]. Тўловга қобилиятсизлик ҳуқуқининг замонавий инструментлари иштирокчилар ўртасида яқин операцион ва молиявий алоқаларнинг мавжудлигини тан олади [17, 32-60-б.]. Ҳукуматлар истеъмолчиларнинг банкротлигини алоҳида тартибга солишни лозим топмоқда [18, 44-76-б.].

Тўловга қобилиятсизлик билан боғлиқ муносабатларнинг ўзига хослиги шундан иборатки, улар ўз-ўзидан мавжуд бўладиган ва фақат муайян шароитларда ҳуқуқий аҳамият касб этадиган муносабатлар гуруҳига киради [19, 14-б.]. Рим ҳуқуқида тўловга қобилиятсизлик институтининг ривожланиши ҳақида фикр юритар эканмиз, унда келтирилган “қадимги халқлар ҳуқуқида тўловга қобилиятсизлик институтига ўхшаш мураккаб институтни топши қийин” [20, 101-б.].

Ушбу ҳуқуқ институтининг мураккаблиги шу билан изоҳланадики, унда турли ҳуқуқ соҳалари кесишади ва кредиторлар талабларини қаноатлантириш ҳамда қарздор тўлов қобилиятини тиклаш мақсадларида айрим истиснолар белгиланади. Хусусан, корхона тadbirkorлик фаолияти натижасида активларни қўлга киритади, қонун ҳужжатларини активларга нисбатан қўллаш эса уларнинг характери (реал ёки шахсий, моддий ёки номоддий) ва таснифига қараб белгиланади [21, 175-б.]. Анъанавий ҳуқуқий тартибга солиш усуллари

билан реабилитация нормалари ўртасидаги қарама-қаршилик шу қадар аҳамиятлики, айрим нормаларни қўллаш бошқа нормаларни қўллаш имкониятини бутунлай истисно этади [22, 261-б.].

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, банкротлик ҳуқуқининг *асосий принциплари* сифатида қуйидагилар эътироф этилади:

айб учун жавобгарлик принципи;

инсофли қарздорга имкон қадар имтиёз бериш принципи;

қарздорни кредиторларнинг қонунга зид ҳаракатларидан ҳимоя қилиш ҳуқуқи; кредиторлар манфаатларига зид тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги принципи;

тўловга қобилиятсизлик белгиларининг исботланиши принципи;

талабларни адолатли ва навбат билан қаноатлантириш принципи;

мажбуриятларнинг бекор бўлиш принципи.

Ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг моҳиятини тарихий асосларсиз ёритиб бўлмайди. Юқорида банкротлик ҳуқуқининг муҳим қоидалари ва принципларининг қандай пайдо бўлганлиги, ушбу принциплар турли макон ва замонда шаклланиб, бугунги кунгача етиб келганлиги баён қилинди. Фикримизча, амалдаги қонун ҳужжатларини такомиллаштиришда ушбу тарихий, фундаментал принципларни четлаб ўтиш ва уларни эътибордан четда қолдириш мумкин эмас. Зеро, тарихга таяниб келажак қурилади.

REFERENCES

1. Louis E.L. The Early History of Bankruptcy Law. Pennsylvania Law Review, 1918, no. 11, pp. 223-230.
2. Telyukina M.V. Teoriya i praktika nesostoyatel'nosti (bankrotstva) [Theory and practice of insolvency (bankruptcy)]. Moscow, Delo Publ., 2001. pp. 13-20.
3. Tutkevich D.V. Chto est' torgovaya nesostoyatel'nost' [What is a trading failure?]. Saint Petersburg, Trud Publ., 1896, 7 p.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 19-may kuni tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar bo'yicha videoselektor yig'ilishidagi nutqi [Speech by President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoev at a video conference on additional measures to support entrepreneurship on May 19, 2020]. Available at: <https://president.uz/uz/lists/view/3576/>.

5. Ishtihon tumanlararo iqtisodiy sudining 4-1402-2101/909-son ishi. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy sudlarida ko'rilgan ishlar bo'yicha qabul qilingan sud huzhzhatlari internet tarmog'i [Case No. 4-1402-2101 / 909 of the Ishtihon Interdistrict Economic Court. Internet network of court documents on cases considered in the economic courts of the Republic of Uzbekistan]. Available at: <https://public.sud.uz/#!/sign/economy/>.

6. Xudaybergenov B.B. Pravovie aspekti viyavleniya priznakov neplatejesposobnosti: cash flow i balance sheet [Legal aspects of identifying signs of insolvency: cash-flow and balance sheet]. Review of law sciences, 2020, no 4, pp. 44-49.

7. Shershenevich G.F. Kurs torgovogo prava [Commercial Law Course]. Vole 4. Saint Petersburg, Trud Publ., 1912, 352 p.

8. Malishev K.I. Istoricheskiy ocherk konkursnogo protsessa [Historical outline of the competitive process]. Saint Petersburg, Trud Publ., 1871, 5 p.

9. Sanfilippo Ch. Kurs rimskogo chastnogo prava [Roman Private Law Course]. Moscow, BEK Publ., 2000. 41 p.

10. Telyukina M.V. Konkursnoe pravo: Teoriya i praktika nesostoyatelnosti (bankrotstva) [Competitive law: Theory and practice of insolvency (bankruptcy)]. Moscow, Delo Publ., 2002, 16 p.

11. Shershenevich G.F. Konkursnoe pravo [Competitive law]. Kazan, Trud Publ., 1898, 15 p.

12. Stepanov V.V. Frantsuzskaya sistema regulirovaniya nesostoyatelnosti [The French system of insolvency regulation]. Vestnik VAS RF. 1999, no 4, pp 102-108.

13. Gurra-Martínez A. Implementing an insolvency framework for micro and small firms, International Insolvency Review. 2021, Early view, pp. 48-70. Available at: <https://ssrn.com/abstract=3715654/>. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3715654/> (accessed 23.08.2021).

14. Vaccari E. Promoting fairness in English insolvency valuation cases. International Insolvency Review, 2020, vol. 29, issue 2, pp. 285-312. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.1382/>.

15. Hollemans R., Gijs van Dijck. «Come and talk»: The insolvency judge as de-escalator. International Insolvency Review, 2020, vol. 29, issue 3, pp. 360-378. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.1388/>.

16. Pepels S. Defining groups of companies under the European Insolvency Regulation (recast): On the scope of EU group insolvency law. International Insolvency Review Volume, 2020, vol. 30, issue 1, pp. 96-123. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.1402/>.

17. Kokorin I. Conflicts of interest, intra-group financing and procedural coordination of group insolvencies. International Insolvency Review, 2020, vol. 29, issue 1, pp. 32-60. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.1370/>.

18. Heuer J.-O. Hurdles to debt relief for “no income no assets” debtors in Germany: A case study of failed consumer bankruptcy law reforms. International Insolvency Review Volume, 2020, vol. 29, issue S1, pp. 44-76. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.1359/>.

19. Ioffe O.S. Pravootnosheniya po sovetскому grajdanskomu pravu [Legal relations under Soviet civil law]. Leningrad, University of Leningrad Publ., 1949, 14 p.

20. Shershenevich G.F. Kurs torgovogo prava [Commercial Law Course]. Vol. 4. Moscow, Statut Publ., 2003, 101 p.

21. Paul J. Omar. The landscape of international insolvency law. International Insolvency Review, 2002, vol. 11, issue 3, pp. 173-200. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.104/>.

22. Xudaybergenov B.B. Institut neplatejesposobnosti kak institut pravovogo regulirovaniya sanatsii i bankrotstva [Insolvency institute as an institute of legal regulation of rehabilitation and bankruptcy]. Vestnik Oshskogo gosudarstvennogo universiteta, 2020. no 1, pp. 261-269.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2021/4

БОШ МУҲАРРИР:

Нодирбек Салаев

Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор

БОШ МУҲАРРИР ЎРИНБОСАРИ:

Исломбек Рустамбеков

Ўқув ишлари бўйича проректор

Масъул муҳаррир: Х. Салоева

Муҳаррирлар: С. Абулқосимова, Ш. Жаҳонов,
Ф. Муҳаммадиева, Е. Яролик

Техник муҳаррирлар: У. Сапаев, Д. Ражапов

Таҳририят манзили:

100047. Тошкент шаҳар, Сайилгоҳ кўчаси, 35.

Тел.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Факс: (0371) 233-37-48.

Веб-сайт: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: iztdyu@mail.ru

Журнал 14.12.2021 йилда типографияга
топширилди. Қоғоз бичими: А4.
Шартли 14,88 б.т. Адади: 100. Буюртма: № 69.

ТДЮУ типографиясида чоп этилди.